

Gyáni Gábor

A történész mint bíró

A történetírói ítélkezés „joga” és veszélyei

A cím két, egymástól részben különálló, részben egymással összefüggő kérdést vet föl. Az egyik a történeti (történetírói) ítéletalkotás jogosultsága, amit össze kellene hangolni (a szakmai elvárásnak megfelelően) a történeti megismerés mint igazságtudomány követelményével. A másik azt a problémát érinti, hogy milyen hasonlóságok és különbségek léteznek a történeti megismerés és a bírói-igazságszolgáltatási tevékenység között. Úgy jár el vajon a történész a múlt eseményeit (és folyamatait) rekonstruálva, mint a nyomozóhatóság, a vádemelést követően pedig, a bíróság, hogy végül kiderítse: mi történt valójában? Nézzük elsőként ezt az utóbbi problémát.¹

Kétségtelen azonosságok, bár vitathatatlan különbségek is megfigyelhetők az említett tevékenységek között. Azonosságként említhető, hogy a valóság felderítéséhez használt megismerési és bizonyítási technikák bizonyos tekintetben azonosak, legalábbis emlékeztetnek egymásra. A mi történt, mi hogyan történt és mikor történt stb. kérdéseire adott válaszok írásos (ez a történeti megismerés számára képezi a forrást) és a többnyire (de nem feltétlenül csak) szóbeli tanúságtételek (az utóbbiak a nyomóhatóságok és a bíróság számára adottak) „vallomásain” alapulnak. Mindeme tanúságtételek igazságait igazolási eljárások hitelesítik, ezek kézenfekvő, bár nem egyedüli módja a tanúk (melyek egyaránt lehetnek írott dokumentumok és élő személyek) szembesítése, közlendőjük összemérése, hogy el lehessen dönteni, kinek higgyünk közülük. Közös elem továbbá bennük, hogy a primer tanúságtételnek, amely a közvetlen megfigyelő pozíciójából ad számot arról, hogy mi történt, nagyobb az igazságértéke, jobban hihető, mint a közvetett tanúságtétel. E meggyőződés jut kifejezésre a primer forrás történetírói fogalmában, valamint a közvetlen bizonyíték bírósági fogalmában.

A bizonyítás terén különbségek is akadnak persze a két „igazságkutató” társadalmi gyakorlat között. Ezek mindenekelőtt a történeti megismerés és a bírói ítélkezés eredendően máslnyegű természetéből következnek; nevezetesen abból, hogy az igazságszolgáltatás ítélethozatal útján egy ponton végérvényesen lezárja a bizonyítási eljárást, mert dönteni kell a bűnösség kérdésében. Nincs közbülső megoldás. Ha akár csak a legenyhébb bizonytalanság

¹ A gondolatmenet egyes pontokon a következő fejtegetésre támaszkodik. G. Kitson Clark: History and the Law Courts: Two Standards of Proof. In: Uő: The Critical Historian. Basic Books, New York, 1967. 13–18.

övezi is a korábban már lefolytatott (bíróági) bizonyítási eljárást, ha tehát a bizonyítás jog által megengedett és lehetővé tett eszközeivel nem sikerül dűlőre jutni a valóság (a bűnös tett) megítélésében, az esetben is meg kell hozni az ítéletet, amely felmentő vagy elítélő lehet csupán. Nem jöhet tehát szóba, hogy a bíróság időlegesen felfüggeszti az ítélethozatalt megvárva és egyúttal abban reménykedve, hogy idővel ki lehet majd deríteni a teljes igazságot. A bírói ítélethozatal kényszere ilyenformán finalista jelleget ad a bizonyítási eljárásnak, mivel a folyamat szükségképpen ítéletalkotással zárul: a procedúrának ez az értelme és tulajdonképpeni emberi (társadalmi) funkciója. Igazságot kell szolgáltatni, kimondva, hogy történt vagy sem bűnelkövetés. Hiszen ezzel teljesíti be az igazságszolgáltatás a rá szabott sajátos szerepet, így végzi el a dolgát maradéktalanul. A bizonyítási eljárást is azért kell lefolytatni, hogy megteremtődjék az alap a majdan kimondandó ítélet számára. Ellenkező esetben a bírósági eljárás sikertelen, a bíró nem végzi el hivatásszerűen a dolgát, és ezért le kell mondania és/vagy leváltják a posztjáról.

A modern jogérzék ugyanakkor megköveteli, hogy a bizonyítás során gondosan rekonstruálják a valóságot (a megsegett cselekményeket), azért, hogy megalapozott bírói ítélet születhessen. Ez utóbbi kíváncsalm látszólag a történelmi rekonstrukcióval szembeni elvárásoknak is megfelel. Az a valóság azonban, amely a jog szankcionáló hatalma alá esik, folyton változik, pontosabban: nemegyszer átalakul a pontos jogi minősítése. Ami ma bűnesetnek számít, nem feltétlenül számított annak korábban vagy nem olyan súlyú normaszegés volt, mint lenne manapság. A jogfejlődés, helyesebben a jogérzék történetisége adott kontextusokhoz köti a jogi (a bírói) ítéletalkotást; ennek fontos következménye, hogy elvileg lehetetlen, legalábbis nem ildomos a törvények hatályát visszamenőleges hatállyal érvényesíteni. Azért nem méltányos, sőt megengedhetetlen mai jogi normák alapján megítélni (elítélni vagy éppen felmenteni) a valamikori cselekedeteket (és elkövetőiket), mert az még nem volt szabályszegés. A jogi ítéletalkotás, amely érzékelhető hatással van a bizonyítási eljárásra is, a relativitás alapjain áll: minden, ami ma jogszerű, a múltban akár jogszerűtlen is lehetett, és minden, ami ma jogszerűtlen, a múltban könnyen lehetett a jogszerű. Az érvényben lévő, a bírói ítélezést megszabó aktuális jogi normák így a *mindenkori jelen* erkölcsi világképét és értékrendjét fejezik ki, annak szereznek érvényt a szankcionálás eszközei révén. Az elbírálendő tett és annak megítélése, lényegét tekintve, egy időben történnek, az ítéletnek pedig nincs, nem lehet visszamenőleges hatálya. A ma uralkodó jogérzék sok kivetnivalót talál(hat) persze a régmúlt, sőt olykor a közelmúlt (más jogi normákat érvényesítő) világában; ráadásul a valamikori bűnösök sem mindig őrzik meg „értékállandóságukat”, egyszerűen eljár fölöttük az idő. Az utóbbit fejezi ki az elévülésnek,

szabályozott keretek között érvényesülő szabálya, amely szintén a jog szigorúan helyhez és időhöz kötött mibenlétét juttatja érvényre. Igaz, újabban olykor már kivételeket is megállapítanak e szabály alól, amilyen a háborús és a népellenes büntett, ami, elvileg, soha sem évülhet el.

Nem ez a helyzet a történetírói megismerést átható igazságkeresés, a hozzá igazodó bizonyítás tekintetében. Ezt már az is jelzi, hogy komoly aggodalmak kísérik napjainkban a relativizmus egyes történetírói programjait, melyekről egyesek amorális és társadalmilag veszélyes tendenciaként beszélnek.² Jóllehet, a történetírás mindmáig leginkább meghatározó szemléletmódja, a historizmus, jellegzetesen kontextualista, ilyenformán nyitott a relativizálásra. A történetírói historizmusnak ezt a belső igényét fejezi ki Ranke híres, sokat idézett, de többféleképpen értett meghatározása, nevezetesen, hogy úgy kell a történésznek ábrázolni a múlt valóságát ahogyan az ténylegesen volt (*wie es eigentlich gewesen*). A kijelentés egyik lehetséges értelme az, hogy a történész eltekint a múlt utótörténetétől, és nem veszi figyelembe, hogy mi következett valójában a múltból (olykor nem szándékolt következményként), hanem egyes-egyedül azzal foglalkozik, ami a történések idején volt valóságként adva. Ha ugyanis a történész a maga jelen idejéből származó fogalmak segítségével, a jelen perspektívájából rekonstruálja a múltat, akkor historizál, amin azt kell érteni, hogy nem a múlt tényleges valóságát (az ahogyan történt), hanem a jelen szerint való múltat ragadja meg. S ezzel nyomban megszegi a Ranke-i szabályt, mert enged a történészi retrospekció csábításának.³

A posztmodern elméletalkotók váltig hajtogatják, hogy az olyan metanarratívák, amilyen a fejlődés, a nemzeti történelem mint kontinuum stb. alapjain nyugvó történetkép, amely nemcsak megengedi, hanem gyakran ki is kényszeríti a múlt jelenbeli perspektívából történő megítélését, mára diszkreditálódtak; és ezzel az a biztos fogódzó is elveszett, ami pedig elengedhetetlen ahhoz, hogy történetírói ítéleteket fogalmazzunk meg a múlt egyes dolgait illetően. Ha így áll a helyzet, akkor nincs többé semmi akadálya annak, hogy a valamikori kontextusokhoz szabott, viszonylagos érvényű ítéletet mondjunk a múlttól. De vajon járható út ez? Ha igenlően felelünk a kérdésre, akkor elismerjük, hogy a múlt nem tart fenn érdemi kapcsolatot a jelennel, így nem is lehet belőle tanulni, sőt nem is érdemes, mert teljességgel használhatatlan emberi (erkölcsi) tanulságokkal szolgál számunkra. Kérdés persze, hogy éppen ezt várja-e el a történésztől a társadalom?⁴

2 Például Dirk Moses: *Traumatic Nationalism, and the Public Role of History*. *History and Theory*, 44, 3 (October 2005)

3 A Ranke-i történetírói ars poetica utóbbi „posztmodern” értelmezéséhez vö. David Carr: *On the Interplay of Historical Points of View*. *History and Theory*, 40, 4 (Dec. 2001.) 161.

4 A kérdést részletesen taglalja: Willie Thompson: *Postmodernism and History*. Palgrave, Macmillan,

Másról és többről is szó azonban ezúttal. A történész mindig a jelen perspektívájából tekint a múltra, ráadásul a múlt írott dokumentumai, melyeknek nagy hasznát veszi ennek során, a jelen körülményei között kínálják magukat e célra. A forrásokból pedig csak az és az is kizárólag úgy ismerhető meg a múltból, ahogyan a múltban írt szövegek a történészre ma hatnak, bármennyire hozzá is szokott a múlt e fogalmazványaihoz: ráadásul abban a szerkezeti rendben kapja kézhez a történész a forrásokat, ahogyan a múlt utótörténete ránk hagyományozta a múlt nyomait, szelektálva (kirostálva), és meghatározott rendbe szerkesztve.⁵ Nyugodt szívvel kijelenthetjük: „Veszélyes és anakronisztikus lehet, ha a múlt leírásához a mai nyelv jelzőit használjuk, különösen, ha ezek a jelzők olyan koncepciókra utalnak, melyek ugyan csak nemrégiben alakultak ki, mégis korokon és kultúrákon keresztül ívelő érvényességet követelnek maguknak.”⁶ Be kell látni, a modern történetírás ebből eredő bizonytalansága aligha küszöbölhető ki maradéktalanul és a probléma lényegében megoldhatatlan.⁷ Ez okból táncol vissza Arnold is előbb idézett álláspontjától, kijelentvén: „Időnként kétségtelenül hasznos, ha bizonyos szavakat visszavetítünk a múltba, ezáltal a történésznek lehetősége van arra, hogy egy olyan folyamatot vagy állapotot foglaljon egybe, amelyet a kortársak csak félig érzekeltek.”⁸ A valaha volt struktúrák megítélése, és egyáltalán: azok tudatosítása (a felismerése és jelentőségük megbecsülése) leginkább a történész hatáskörébe tartozik, a struktúrák ugyanis nem vezethetők le, nem ismerhetők meg az ágensi tapasztalat történetírói felderítéséből.⁹ A struktúrákat nem úgy tesszük azonban mérlegre, mint az emberi cselekedeteket, a tetteket, így az értékelésük sem jár(hat) együtt erkölcsi vagy bármilyen más ehhez fogható ítékezéssel.

A történetírói éthosz Ranke-tól származó meghatározása csak látszólag oldotta meg a múlt történelmi megítélésének itt ecsetelt dilemmáját, a történetírói praxis folyton ingadozik ugyanis a követendő helyes eljárás tekintetében. Leopold von Ranke ugyan kijelentette, hogy „mindegyik korszak közvetlenül Istenre vonatkozik, s értékét egyáltalán nem az adja, hogy mi az, ami létrejön belőle, hanem önnön létezése, önnön mivolta,” ennél fogva „mindegyik korszakra úgy kell tekinteni, mint ami önmagáért valóan érvényes”.¹⁰ Fejtegetése ezt követő

Basingstoke, 2004. 100–102.

5 Vö. Gyáni Gábor: A megtapasztalt és elbeszélte múlt. In: Uó: Relatív történelem. Typotex, Bp., 2007. 192–193.; Gyáni Gábor: Levéltári kánon és történetírói tapasztalat. In: Uó: Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem. Nyitott Könyvműhely, Bp., 2010. 32–41.,

6 John H. Arnold: Történelem. Nagyon rövid bevezetés. Corvina, Bp., 2005. 128.

7 Willie Thompson: i. m. 102.

8 John H. Arnold: i. m. 128–129.

9 Esemény és struktúra említett kettősségéről és a történelmi megismerésre gyakorolt hatásáról ld. Gyáni Gábor: Történelmi esemény és struktúra: kapcsolatuk ellentmondásossága. Történelmi Szemle, 2011/2. 145–161.

10 Leopold von Ranke: Az újabbkori történelem szakaszairól. In: Gyurgyák János – Kisantal Tamás, szerk.: Történetelmélet II. Osiris, Bp., 2006. 1046., 1047.

szakaszában azonban rögtön visszakozik is a szerző, elismerve, hogy: „S még ha mindegyik korszaknak meg is van a maga jogosultsága és értéke önmagában és önmagáért valóan, mégsem szabad eltekinteni attól, hogy a korszak mit produkált. A történésznek tehát, másodsorban, az egyes korszakok közötti különbséget kell észrevennie, hogy az *egymásra következők belső szükségszerűségét* vizsgálja. Bizonyos *haladást* e tekintetben nem lehet észre nem venni.”¹¹

Hozzá hasonlóan hangsúlyozzák egyes történészek a historizmus történetírói programja jegyében a történeti megértés, a történeti érzék, sőt az empátia követelményét. A történész – szól March Bloch – a tudós és nem pedig a bíró módjára gyakorolja a pártatlan ítélezést. „Hogy rövid legyek, egyetlen szó uralja és világítja be tudományunkat: a »megértés«. [...] Ez a szó, ne titkoljuk, számos nehézséget hordoz magában, de éppannyi reményt is. S mindenekelőtt barátságos szó. Túlságosan sokszor ítélezünk, még a cselekvésben is. Olyan könnyű felkiáltani: »akasztófára vele!« A megértés sosem elég mély.”¹² Ezért, ha egy mód van rá, lehetőleg kerüljük a múlt megítélését annak érdekében, hogy beváltsuk a történeti megértéshez reményeket. „A történelem, amennyiben lemond hamis arkangyali ambícióiról, segítségünkre lehet az akadályok leküzdésében. A történelem az emberi változatosság óriási tapasztalata, emberi találkozások hosszú története. Az élet – és a tudomány – csak nyerhet azzal, ha e találkozás testvéries szellemben megy végbe.”¹³ Érdekes, hogy a struktúratörténet-írás atyjaként tisztelt Bloch száll ily módon síkra a megértő (és nem a magyarázó) történetírói attitűdért, ami szerinte segíti a múlt jelenbeli hasznosítását.

Korábban több alkalommal is utaltunk rá, hogy a „ne ítélj (könnyen)!” szabálya egyik döntő előfeltétele a történetírás tudományosságának. Ezt a szabályt nem lehet azonban valami könnyen (és egyáltalán) betartani, mert a történetírás nem pusztán intellektuális játék és nem is csak szórakozás vagy szórakoztatás, hanem tanmese, amely a mindenkori jelen okulására (épülésére) is szolgál. A múlt ez okból ítélet tárgyát kell hogy képezze, mert csak így szolgálhat a róla szóló beszéd irányítúként a jelenben a jövő érdekében. A tárgyszerűség, a tudományosság követelménye teremti meg és garantálja folyamatosan a történetírás társadalmi megbecsültségét, ám ez azon nyomban beleütközik abba a másik, nem kevésbé vitális elvárásba, hogy a történetírás is vegye ki a részét a mindenkori jelen formálásából. ez Akkor is történik, amikor a történettudomány – az elvárásoknak megfelelően – a modern nemzet (a nemzetállam) identitáspolitikai céljaihoz szolgáltatja a szellemi muníciót, és akkor is persze, amikor az osztálypolitikát igazolandó bocsátkozik historizálásba. Egyszerre és

¹¹ Uo. 1047. Kiemelés tőlem – Gy. G.

¹² Marc Bloch: A történész mestersége. Történetelméleti írások. Osiris, Bp., 1996. 101.

¹³ Uo. 101–102.

párhuzamosan várják el ily módon a történésztől a tudományos tárgyilagosságot, valamint a nemzeti és/vagy osztály elkötelezettséget.

A történetírás tudományosságát az antiretorikus nyelvhasználat (programja) hivatott kiteljesíteni. „Antiretorikus toposzok szövik át szinte az összes dokumentumot, melyben a tudományossá váló történetírás hírt ad magáról. A történészek tevékenységére vonatkozó elgondolások középpontjába immár a kutatás módszertani szabályozása kerül; a historiográfiai beszédnek vagy írásnak a befogadók szívére kifejtett hatóerejét egyre inkább figyelmen kívül hagyják. A retorika a kutatás szempontjából nézve irreleváns nyelvi játékok leszállásává válik, mely veszélyezteti a történeti gondolkodás tudományossá válásának hozadékát.”¹⁴ E fejtegetését követően Rüsen nyomban idézi is Ranke emlékezetes sorait az antiretorikus tudomány magasabbrendűségéről. „Meztelen igazság, mindenféle cicoma nélkül, az egyes tények alapos kutatása; a többinek agyó; csak semmi kitalálás, még a legapróbb dolgokban sem, csak semmi agyaskodás”.¹⁵

Az így felmagasztosított tárgynyelv, amely a tiszta ténytudományként, helyesebben a ténypozitivizmus tudományaként tekintett történetírás sine qua nonja, önmagában garantálja az igaz tények hozzáférhetővé tételét; minek utána nincs többé szükség értelmező kommentárra, az egzisztenciális kijelentések (a tényállítások) külön magyarázatára. A tények ugyanis állítólag önmagukért beszélnek, midőn egyszerű kijelentő mondatokban közvetlenül referálják a múltat. Azt követően azonban, hogy az analitikus történetfilozófia végrehajtotta az antiretorikus hagyomány elleni fordulatot,¹⁶ ez a mélyen bevésődött vélekedés már nem feltétlenül állja meg a helyét. Nehezen vagy egyáltalán nem tartható fenn tovább az a feltételezés, hogy egy tényállítás önmagában is elegendő a jelentés minden további értelmezést szükségtelenné tevő közreadására; ez pusztán már azért sincs így, mert egy adott történeti kijelentés (akár egy mondat) alapjául szolgáló adatok és „tényinformációk” maguk is már eleve értelmezett megnyilatkozások. Valamely múltbeli esemény (cselekedet) látszólag szentvtelen leírása, amihez semmilyen értelmező kiegészítés (így értékelés) sem járul, olyan nyelvi aktus, amely saját maga hozza létre a kijelentésbe foglalt tényállást, amely így *nem a szövegen kívüli tényszerűséget „észrevéve” reprezentálja („képviseli”) csupán a valóságot*.¹⁷ Ha a történész ebben a beszédhelyzetben úgy viselkedik, mintha kizárólag csupán a valamikori tanúságtevő (a megbízható forrás) észleléseit, tapasztalatait vagy tudását adja

¹⁴ Jörn Rüsen: A történelem retorikája. In: Narratívák 3. A kultúra narratívái. Vál. és előszó: N. Kovács Tímea. Szerk.: Thomka Beáta. Kijárat, Bp., 1999. 39.

¹⁵ Uo. 40.

¹⁶ Arthur Danto: Analytical Philosophy of History. Cambridge University Press, London, 1968.

¹⁷ Vö. Paul Ricoeur: A szöveg és az olvasó világa. In: Uő: Válogatott irodalomelméleti tanulmányok. Osiris, Bp., 1999. 310.

közre vitathatatlan valóságként (ami nem egyéb persze hamisítatlan retorikai fogásnál), anélkül hogy ő bármit hozzátenne mindehhez, és állást sem foglal a dologban, azt a tárgynyelvet alkalmazza, mellyel álcázhatja a valóság történelmi forrásokból kibontott fogalmának a tényleges konstruáltságát és a benne észrevétlenül megbújó határozott értéktételezést. Ha a történész explicit módon nem foglal állást, amikor rekonstruál és elbeszél (cselekményes történetbe foglalva) egy múltbeli eseményt, akkor éppen ezzel foglal állást. Hiszen azt sugallja ezáltal, hogy a múlt így megrajzolt képe tart(hat) igényt valóság egyedül érvényes kitüntető jogcímére. A ténypozitivistá történétírásnak megfelelő, általa rendszerint előnyben részesített tárgynyelv van tehát hivatva a történészi igazság hitelesítésére, és a történétírói autoritás megalapozására; ez a nyelvi megoldás ugyanakkor éppoly retorikus, mint az „agyaskodó”, a „történészi kitalálást” megvalósító nyelvhasználat, csak éppen elrejt a valódi mibenlétét. Következésképpen a történétírói realizmust diadalra segítő tárgynyelv sem kevésbé kapcsolódik a történészi ítélekezéshez, mint a nyíltan retorikusan nyelvhasználat.¹⁸

Egyre gyakrabban merül fel a kérdés újabban, hogy (1) nem ítélik-e a történész folyton-folyvást, amikor rekonstruálja és elbeszéli a múltat; (2) és elkerülhető vajon a történészi ítéletalkotás, valamint szükséges-e egyáltalán? Richard T. Vann amellet érvel a *History and Theory* című folyóirat e kérdés vitatásának szentelt különszámában, hogy „a történész nem igen kerülheti el, miszerint morális értékeléssel szolgáljon,” a múlt históriáját előadva. Majd hozzáfűzi: „Ezért is kikerülhetetlen tehát [az ítéletalkotás], de vajon kívánatos egyúttal?”¹⁹ A kérdésre így felel: „a történétírásban létezik a morális értékelésnek (ítéletalkotásnak) egy redukálhatatlan [minimális] mértéke, ami az oktatásban, a kutatás minden egyes fázisában és végül a megírt szövegben egyaránt fellelhető. Ez azonban összetett dolog, mivel éppúgy felöleli a többi történésznek egyezményesen elfogadott standardok alapján végrehajtott értékelését, mint az ágensek, a történelmi cselekvők értékelését, akikről a történészek beszélnek; ez utóbbi esetben azonban, jellemző módon, vita van az értékelési kritériumokról.”²⁰

A továbbiakban különbséget tesz Vann gyenge és erős értékelés között. Gyenge értékelésen azt érti, hogy bár a történész morálisan alapon elítéli a múltbeli népiértásokat, a bírálatot nem terjeszti ki a népiértások elkövetőire. Az erős morális ítélekezés kategóriájába

¹⁸ Néhány esettanulmány a kérdéshez. Gyáni Gábor: *Posztmodern kánon*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2003. 44–59.; Gyáni Gábor: *Diszkurzív idő történétírásban*. In: *Uő: i. m.* (2010) 218–236.; Gyáni Gábor: *Az antiszemitázó történész beszédmódja*. *Rubicon*, 2012/11. 62–66. A probléma szisztematikus vizsgálatához vö. Philip Carrard: *Poetics of the New History. French Historical Discourse from Braudel to Chartier*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1992.

¹⁹ Richard T. Vann: *Historians and Moral Evaluations*. *History and Theory*, Theme Issue 43 (December 2004) 16.

²⁰ *Uo.* 26.

pedig azt az esetet sorolja a szerző, amikor a történész nem tekinti magára nézve kötelezőnek és mérvadónak a múltbeli világszemléletet, értékrendet és morális princípiumokat, hanem saját jelenének a szellemében teszi mérlegre a valamikori tetteket. Ezzel nyomban el is utasítja magától Ranke korábban idézett, a történeti kontextusok magasabbrendűségét hirdető felfogását. Mi készíteti vajon erre a történészt? Nem más, mint hogy ő már nem a múlt embereivel áll (szoros) társas kapcsolatban, hanem saját korának a társadalmával, és az olvasóval folytatja a múltról szóló párbeszédet. Amikor rég meghalt emberek életét és tetteit ecseteli, úgyszólván elkerülhetetlen, hogy megossa olvasóival a kérdést illető saját erkölcsi véleményét, hiszen „implicit módon be kell őket vonni egy erről folyó dialógusba”.²¹ Mely kötelesség a történész által a társadalomban betöltött funkcióból ered, amely felruházza őt a múlt megítélésének (erkölcsi) felelősségével. Így, ezen az úton kerül végül a múlt a történelem ítélőszéke elé, amire előszeretettel szoktak hivatkozni, végső instancia gyanánt, a történelmi ágensek, amikor tetteik lehetséges értékéről (értékességéről) elmélkednek: a történelem lesz az, szokták mondani, amely majd eldönti, hogy igazam volt vagy sem.

A történelmi ágensek készséges partnerre találnak e téren a történészekben, akik maguk is úgy gondolják, hogy ők igazán hivatottak megítélni a múltat mint történelmet, és éppen ez a történetírás elsőrendű feladata. A kifejlett, az érett történetírói beszéd, jegyzi meg Hayden White, „közvetlen kapcsolatban van a valóság moralizálásával – ha nem éppen egy funkciója –, vagyis azzal a vággyal, hogy azonosítsuk a társadalmi rendet a valósággal, amely az általunk elképzelhető moralitás egyetlen formája lehet”.²² A történeti narratívába foglalt múlt azokat a jelentéseket tárja fel, melyekből mindig okulhat a ma embere. Ami azért lehetséges, mert „minden történet [...] egyfajta allegória, melynek tanulsága van, és amely olyan jelentőséget tulajdonít – valós vagy képzeletbeli – eseményeknek, melyet azok mint puszta eseménysorok nem birtokolnak”. Ilyenformán „minden történeti narratíva rejtett vagy nyilvánvaló vágya, hogy moralizáljon azok felett az események felett, melyekkel foglalkozik”.²³

A történész morális, általánosabban szólva, bíróként való ítélkezése egy sor további problémát is felvet. Ezek egyike, hogy a történész olykor alig vagy egyáltalán nem fér hozzá a múlt igazságához, mert a megtörtént és elbeszélendő események („tények”) nagy részéről nincs tudomása; amit pedig „biztos” forrásból tud a múltról, azt rendszerint egyetlen egy vagy kevés számú látószögből (egy bizonyos tanú jóvoltából) tudja, rejtve marad ugyanakkor előtte

²¹ Uo.

²² Hayden White: A narrativitás értéke a valóság megjelenítésében. In: Uő: A történelem terhe. Osiris, Bp., 1997. 125.

²³ Uo. 124.

a múltban volt számtalan perspektíva szerinti tudás lehetősége. Ez a felettébb szűkös tér vajmi ritkán riasztja azonban vissza a historikust attól, hogy vállalja a történeti igazság kimondásából rá háruló morális terhet. A dolog elkerülhetetlenségét így indokolta Szabad György évtizedekkel ezelőtt: „Nemcsak az élő és az eljövendő nemzedékek iránt tartozik felelőséggel [a történész], hanem a némaságba hanyatlottak iránt is.” Ez a felelőség nem hogy „nem kerül ellentmondásba a történelem szaktudományi érdekeinek szolgálatával, éppen ellenkezőleg: teljes összhangban van vele”.²⁴

Idézett álláspontját indokolva a szerző lényegében White előbb idézett posztulátumát fejtí ki anélkül, hogy közelebbről ismerné az amerikai teoretikusnak az övétől merőben különböző történetelméleti elgondolását. Ezek szerint, White-al teljes összhangban, azt állítja Szabad, hogy az igazi történész nem ragad le a pozitivista tényfabrikálás műveleténél, hanem tovább lép, hogy a jelentéssel ruházza fel a múlt világát. A történész ugyanis nemcsak építkezik a múlt köveiből, hogy annak a krónikása lehessen, „hanem a múltbeli épületek rekonstruálása [...], a szerves keletkezésű képződmények rekonstruálása” is a hivatását képezi. Ezzel alapozza meg közvetítő szerepét a múlt és a jelen között betölt, mely szerep betöltése teszi egyáltalán lehetővé, hogy a történész „üzenetet felfogó és közvetítő” tevékenysége révén a múlt fenn tud maradni a jelenben. S mi következik mindebből? „A felelősségteljes kapcsolattartás a múlttal korántsem kárhozhatja a történetek puszta regisztrálására a historikust, éppen ellenkezőleg, arra ösztönzi, foglaljon állást, mondjon ítéletet. Ítéletet, amelynek az indoklása legyen a tudományos és az erkölcsi felelőség vonatkozásában a lehetséges mértékig feddhetetlen, de amely ugyanakkor ne legyen fellebezhetetlen.”²⁵

Szabad ebben a moralizálást elengedhetetlen történészi hivatásként előíró, nem éppen historista, némileg viszont antipozitivisták megnyilatkozásában számos kérdést megválaszolatlanul hagy, sőt egyszerűen fel sem tesz. Vita és további eszmecsere tárgyát képezhetné egyebek közt, hogy valóban csak a postás vagy a küldönc szerepe hárul a történészre a múlttal kapcsolatban, mint Szabad sugallja? Ő szerinte ugyanis az igazi történészi tevékenységhez „mellőzhetetlenül szükséges a történeti valóság *közvetlenebb megszólaltatása és megnyilatkozásainak maximális érzékenységgel történő regisztrálása*”.²⁶ Ezzel kimondatlanul arra utal, hogy a történész beleélő képesség hiányában nem képes a történelmi ágensek hangját hallatni, holott ebben rejlik szerinte a múlt és a jelen között a „közvetítő funkciót” betöltő historikus különleges felelősége. Saját történetírói tevékenysége

²⁴ Szabad György: A történész felelőségéről. Tiszatáj, 1974/6. 3.

²⁵ Uo. 4.

²⁶ Uo. Az én kiemelésem – Gy. G.

beszédes példával szolgál e tudományos ars poetica gyakorlati megvalósítására.²⁷

Felvethető ugyanakkor a kérdés, az csupán a múlt értelme, hogy megelőlegezi a jövőt, és ezzel hasznosítható tudással látja el a történész jelenét? Ha szabad egy közbevetést tennem ezen a ponton: erősen kétlem, hogy így lenne. Határozottan azt a véleményt osztom ugyanis, hogy: „A múlt semmi olyan vele összekapcsolódó értéket nem hordoz, amihez nekünk lojálisnak *kellene* lennünk, semmi olyan tény nem rejt magában, melyet nekünk meg *kellene* találni, semmi olyan igazságot nem kínál, melyet tisztelnünk *kellene*, egyetlen olyan problémát sem tartogat a számunkra, amelyet nekünk meg *kellene* oldani, semmilyen olyan projektet nem mutat fel, amit nekünk *kellene* befejezni.”²⁸

A mindennapi történetírói gyakorlatot tekintve Szabad György álláspontja elfogadottabb annál, mint ahogyan az egyébként szórványos deklaratív megszólalásokból kiviláglik. S nem is csak az erős ítéletalkotás jegyében nyilatkozó történészek munkássága, hanem a jóval gyakoribb, vagyis a gyenge ítéletalkotás során megvalósuló bírói szerepvállalás bizonyítja ezt.

A gyenge ítéletalkotás pregnáns módja, hogy a történész láthatóan és tudatosan kerüli a tárgyához fűződő kultikus beállítódást; ez egyébként azért készíti őt kategorikus ítéletalkotásra, mert túlzott módon azonosul ennek során a múlttal (legalábbis annak az egyik szereplőjével vagy áramlatával). Amikor a történész a *gyenge* ítélezés opciója mellett dönt, ezzel a tárgyszerű megközelítés *erős* látszatát igyekszik kelteni. Ennek a törekvésének felel meg a szándékoltan szikár, „tényszerű”, az antiretorikus nyelvhasználat is, valamint a történeti elbeszélésnek az a módja, amely „a tények önmagukért beszélnek” elv jegyében jeleníti meg a múlt valóságát. Ez esetben nem vagy alig észrevehető az explicit történészi értelmezés hozzájárulása az előadott történet igazához. Történetesen éppen így fest a historista pozitívizmus önmagáról kialakított ideálképe, ami azonban pusztán önáltatás, mivel ez a reprezentáció (az interpretáció vélt vagy valóságos hiányában) is csupán a valóság (tovább)értelmezett képviselete.²⁹ Ezt nevezik újabban a modern történetírás naiv realista episztemológiájának.

A gyenge történészi ítéletmondás másik, az előbbinél is gyakrabban alkalmazott módszere a megértésnek a magyarázattal való kiegészítése, ha nem éppen a felcserélése. Ez az eljárás a Ranke-i és Humboldt-i historizmus eredeti – szándékolt – értelmének felel meg, nevezetesen annak, hogy a történelem minden egyes etapja egyedi jellegű entitás és ez okból

²⁷ Vö. Gyáni Gábor: Identitás, kultusz, történelem. In: Uő: i. m. (2010) 132–133.

²⁸ Keith Jenkins: *Refiguring History. New Thoughts on an Old Discipline*. Routledge, London, 2003. 29.

²⁹ Reprezentáció és interpretáció fogalmi különbségéről ld. Frank Ankersmit: *Meaning, Truth, and Reference in Historical Representation*. Cornell University Press, Ithaca, 2012. 48–86.

kizárólag az önnön mércéjével értékelendő. Így viszont nem teremthető meg a történelem, mint kontinuum fogalma, és csak súlyos kompromisszumokkal érhető el, hogy a történelem historista építménye beteljesítse az akadémiai történetírás nagy ígérését, a múlt összefüggő (kronológiailag lineáris) történetbe foglalását.³⁰ Ez utóbbi elvárásnak a struktúratörténet tud inkább megfelelni a rá oly jellemző de-, és transzkontextualizáló eljárás módjaival, amely viszont részben feleslegessé (funkciótlanná és értelmetlenné) teszi a történetírói ítélkezést.

A történelem struktúratörténetként való megjelenítése során azért is mellőzhető a folytonos és közvetlen ítélkezés, mert azok a külső körülmények (a struktúrák, a személytelen erők), melyek között az emberi élet a múltban és a jelenben lezajlik, a történelmi ágens számára jórészt tudattalan (vagy „félreismert”) tapasztalattal szolgál; a történész pedig az ágensekétől merőben eltérő tapasztalatokat szerez magának minderről. Oly mértékben elüt a kettő egymástól, hogy nincs is közös alapjuk, amiből le lehetne vezetni az értékelés kritériumait. Ha ugyanis a szabályok múltbeli tudata nem (egészen) vág egybe a szabályoknak ma tulajdonítani szokott értelemmel, milyen alapon szabhatjuk meg akkor visszamenőleg a normát a valamikori tetteket és cselekvőket mérlegelve? A struktúratörténeti alapokon nyugvó történetképek normativitása ezért legalábbis problematikus, mert önkényes „beavatkozással” jár a múltnak a jelentől nagy mértékben különböző világába.

A következőesen historista történetírói gyakorlat további korlátja, hogy a kontextusok pluralitását szem előtt tartva, akadályokat gördít a történelem folyamatszerűségének a fogalmi megragadása elé. Miután a historizmus az ismétlődés pusztá lehetőségétől is eltekint, ezzel ugyancsak korlátozza a múltból a jelenre vonatkozóan levonható tanulságok körét és azok jelentőségét. A történeti igazság ily módon relativizálódik, mely szemléleti relativizmus kezdettől integráns alkotó eleme a történetírás modern kori gyakorlatának, amely így messze nem a posztmodernizmus állítólagos káros hozadéka. A szóban forgó történetírói iskola, vele együtt az egész akadémiai nemzeti historiográfia nem kívánt és ma sem kíván azonban lemondani a számára becses társadalmi (politikai és eszmei) szerepről, hogy ti. mindig legyen érdemi mondanivalója a múlt kapcsán a jelen számára. A dilemmát úgy oldotta meg végül a historista történészek alapító nemzedéke (L. v. Ranke, W. Humboldt), hogy kettős értelmet tulajdonított tárgyának és a rá irányuló megismerő tevékenységnek. Ahogyan Koselleck írja, ez a fajta történetírás „közvetett viszonyba lépett a »történelem«-mel”. Hiszen: „Akármennyire is a múlt tudományának tekintette magát, a német történeti iskola, a »történelem« szó kettős értelmét maradéktalanul kiaknázva, képes volt reflexiók tudományá

³⁰ Uo. 1–28.; Frank Ankersmit: A historizmus. Szintés-kísérlet. Aetas, 2003/3–4. 189–204.

avatni a történelmet. Ebben az összefüggésben az egyedi esetek elvesztik politikai-didaktikus jellegüket. Ugyanakkor a maga egészében tekintett történelem az őt megértve elsajátító emberfőt kiműveli, és a szellemnek ez az állapota közvetlenül is hatást gyakorol a jövőre.”³¹

Napjainkban azonban olykor már ez utóbbi történetírói éthosz is háttérbe szorul például a bírálói által újhistorista minősítésekkel jellemzett mikrotörténet-írásból, történeti antropológiából, vagy az *Alltagsgeschichte* történészeiből. A történészi ítéletalkotás pusztán lehetősége sem merül fel ez utóbbiaknál, mivel ezen történetírások hívei és követői programszerűen kiiktatják a lineáris történetiséghez hozzárendelt transzkontextualizmust, mint afféle vezérelvet, amit „a centrista látószög” historizálásra készítő szemléleti kiindulópontjaként meg is bélyegeznek. E helyett az elsődleges kontextusokban való kizárólagos búvárkodáshoz kívánnak mindenáron visszatérni.³²

A történelem fogalma így lassanként darabokra hullik, részben azért, mert egymással versengő történetek formájában lehet róla csupán érdemben beszélni, ahogyan a posztmodern (posztstrukturalista) narrativista elméletalkotók gondolják (H. White, F. Ankersmit és számosan mások); és részben azért, mert a centrista fogalomalkotás hiányában kis történetek formájában tűnik csupán rekonstruálhatónak. Ha pedig így van, akkor elenyésző vagy semmilyen episztemológiai alapja és társadalmi funkciója sincs többé a felelősségtől átitatott hagyományos történészi beszédmódnak, amely közel áll a bírói ítélekezéshez. Itt, ezen a ponton állunk ma, ahonnan újra lehet kezdeni a diskurzust a történészi ítélekezés fogás kérdéséről.

³¹ Reinhart Koselleck: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Atlantisz, Bp., 2003. 72.

³² Hans Medick: „Misszionáriusok a csónakban?” Néprajzi megismerésmódok kihívása a társadalomtörténettel szemben. In: Vári András, vál.: *Misszionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben*. Akadémiai, Bp., 1988. 72.